

Koptské idoly plodnosti

Břetislav Vachala

Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 10. června 2011; k publikaci přijato 14. února 2012

Vzácnému příteli docentu Dr. phil. Wolfu B. Oerterovi k 65. narozeninám s přáním stálého zdraví a svěžesti

THE COPTIC FERTILITY IDOLS

ABSTRACT The long tradition of making nude female figurines (badarian neolithic figures, women mourners, „paddle dolls“, „female companions of the dead“, female ex voto statuettes) from various materials in Egypt led to the creation of the Coptic bone carvings representing an extremely stylized nude female figures in the period between the early 7th and the late 10th centuries AD. Usually, the cubic body of these polished figures is very schematically rendered and strongly geometrized. All the anatomical details are indicated mainly by means of deep straight incised lines. Legs are separated by a straight vertical line carved in the middle, feet marked by simple horizontal grooves. Two typical bone figures of unknown provenance, which we interpret as the Coptic fertility idols, are deposited in a Czech private collection, the first one (Fig. 7) being dated back to the 9th–10th centuries, the second one (Fig. 8) to the 8th–9th centuries. Both idols represent a characteristic example of folk Coptic bone carving art, which later reached its pinnacle in the Fatimid decorations of the 11th and 12th centuries.

KEY WORDS Ancient Egypt; female figurines; bone carvings; fertility idols; Coptic art

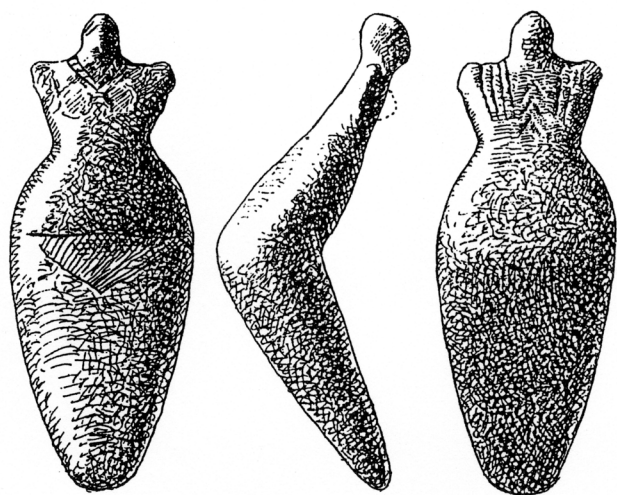
ABSTRAKT Dlouhá tradice zhotovování plastik nahých žen (badárské neolitické postavy, plačky, „panenky“, „souložnice zemřelého“, sošky žen sloužící jako ex voto) z různých materiálů vyústila v Egyptě v raném 7. – pozdním 10. století n. l. k vytváření velmi stylizovaných figurek nahých žen. Jde o koptská hlazená kostěná řezbářská díla obvykle zachycující schematicky a přísně geometricky pojednaná obdélníková ženská těla. Všechny anatomické detaily jsou vyznačeny hlubokými rovnými zářezy. Nohy od sebe odděluje svislý zářez, přičemž jejich spodní část vymezuje vodorovné seříznutí. Dva kostěné idoly plodnosti neznámého původu jsou uloženy v české soukromé sbírce. Jeden idol (obr. 7) datujeme do 9.–10. století, druhý (obr. 8) do 8.–9. století. Oba představují názornou ukázkou koptského lidového kostěného řezbářského umění. To později dosáhlo svého vrcholu ve fátimovském dekorativním umění 11. a 12. století.

KLÍČOVÁ SLOVA starý Egypt; ženské plastiky; kostěná řezbářská díla; idoly plodnosti; koptské umění

Nejstarší ženské plastiky jsou v Egyptě doloženy v badárské neolitické kultuře (5000–4500 př. n. l.). Jedná se o hliněné sedící antropomorfní postavy s širokými hýžděmi, mohutnými stehny, jen naznačenými hlavami a nohama, bez rukou, ale zato se zvýrazněnými prsy a pohlavím (obr. 1; kresba: Brunton – Caton-Thompson 1928, pl. XXIV, 3). Tyto plastiky, které se dají přirovnat k obdobným dílům známým z celé oblasti Úrodného půlměsíce (9500–3500 př. n. l.; Lesure 2007, 35–37; Lesure 2011, 20–21), zřejmě prokazují existenci různých ženských mytologických postav, z nichž nejdůležitější patrně byla bohyně plodnosti – pramáti lidstva. Plastiky takové bohyně se zdůrazněnými ženskými pohlavními znaky mohly být používány při rituálech opakujících se v určité roční dobu

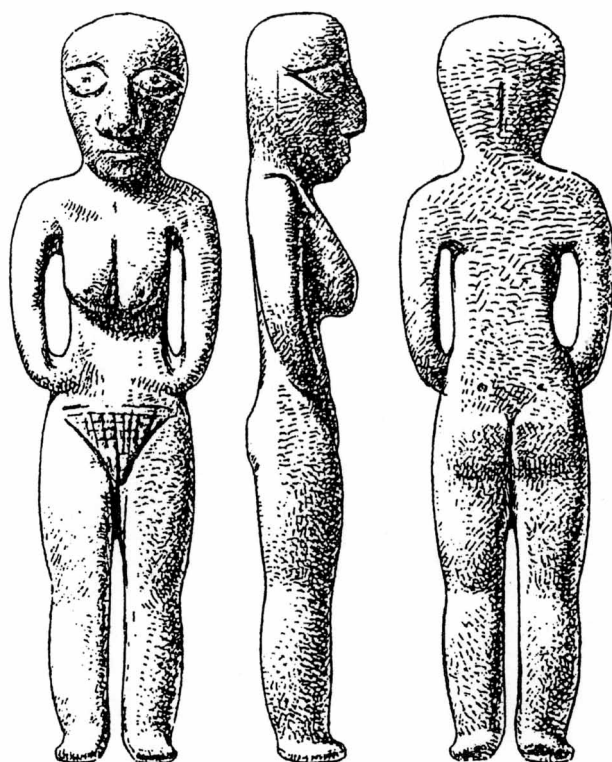
a majících zajistit prosperitu zemědělské společnosti (srovnej: Solovyova 2005, 31).

Ve stejné době a ještě později se v Předdynastické epoše (4500–3150 př. n. l.) objevují stojící nahé ženské postavy z malované pálené hlíny, slonoviny, hrochoviny nebo méně často z kamene, které jsou mnohem realističtější, přičemž zdůrazňují ženský obličej (se zvýrazněnými kulatými očima vykládanými zvláště lapisem lazuli nebo perletí), prsa a klín (obr. 2; kresba: Brunton – Caton-Thompson 1928, pl. XXIV, 2; foto: Spencer 1993, 23). Sem zařadíme i drobnou ženskou sošku z hrochoviny (Ciałowicz 2007, 20–21, Fig. 9), která byla nedávno nalezena v Tell el-Farcha jako součást votivního depozitu jedinečných plastik zobrazujících muže, ženy, děti,

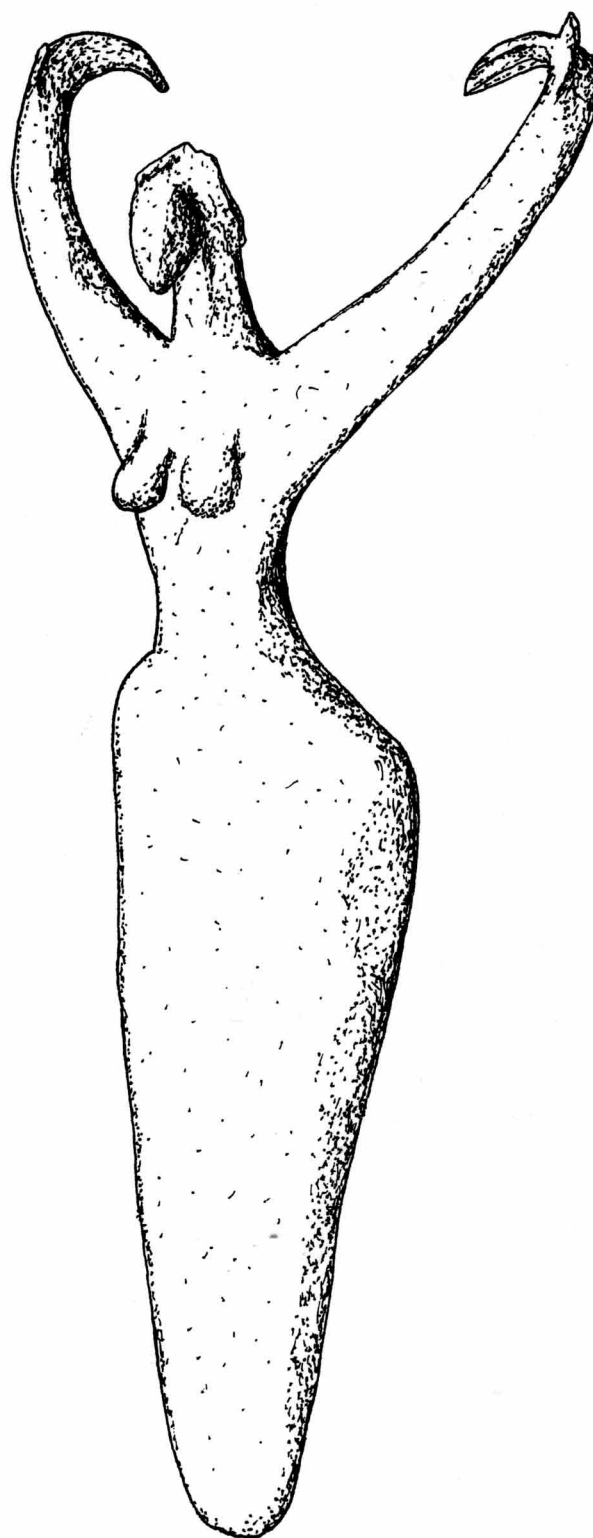
Obr. 1. Anonym, „Antropomorfní plastika“, okolo 4500 př. n. l., šedá pálená hlína, výška 11,4 cm, naleziště: Badarí, Egypt, uloženo: Britské muzeum v Londýně (?). (Kresba: Guy Brunton a Gertrude Caton-Thompsonová, 1928.)

Fig. 1. *Anthropomorphic figurine*. About 4500 BC, grey unbaked clay, h. 11,4 cm, Badari. The British Museum, London (?). (Drawing: Guy Brunton and Gertrude Caton-Thompson, 1928.)

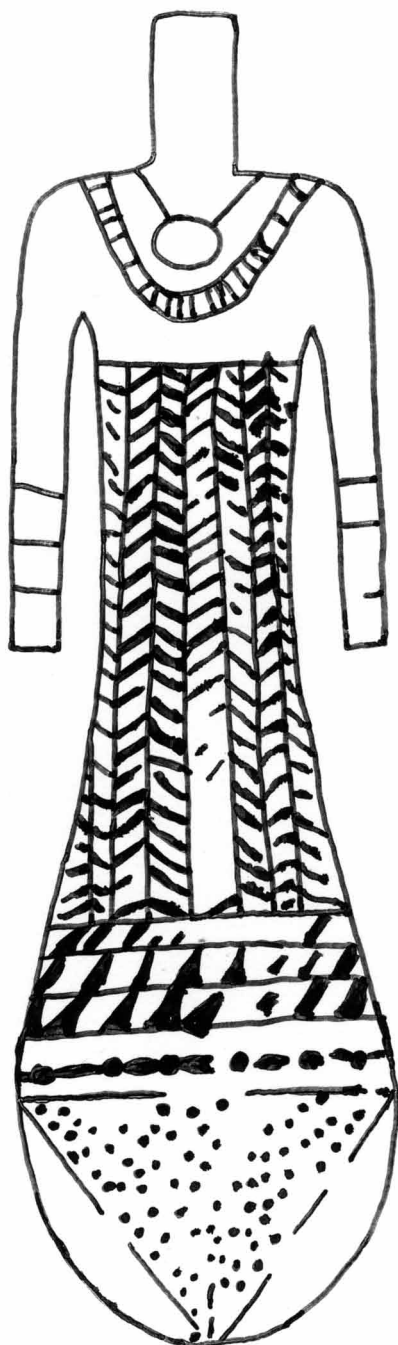
Obr. 2. Anonym, „Ženská postava“, okolo 5000 př. n. l., hrochovina, výška 14,3 cm, naleziště: Badarí, Egypt, uloženo: Britské muzeum v Londýně (EA 58648). (Kresba: Guy Brunton a Gertrude Caton-Thompsonová, 1928.)

Fig. 2. *Figure of a Woman*, about 5000 BC, hippopotamus ivory, h. 14,3 cm, Badari. The British Museum, London (EA 58648). (Drawing: Guy Brunton and Gertrude Caton-Thompson, 1928.)

Obr. 3. Anonym, „Postava plačky“, okolo 3400 př. n. l., malovaná terakota, výška 33,8 cm, naleziště: el-Mamaríja, Egypt, uloženo: Brooklynské muzeum umění v New Yorku (07.447.505, Museum Collection Fund). (Kresba: Břetislav Vachala.)

Fig. 3. *Figure of a Woman Mourner*, about 3400 BC, painted terracotta, h. 33,8 cm, El-Mamariya. The Brooklyn Museum of Art, New York (07.447.505, Museum Collection Fund). (Drawing: Břetislav Vachala.)

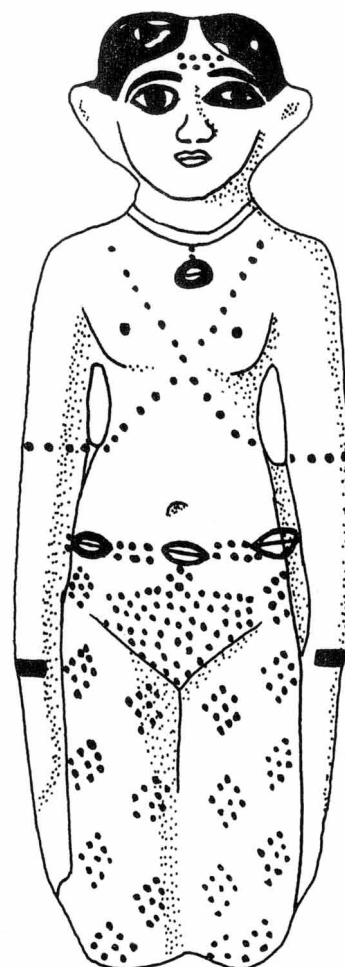

Obr. 4. Anonym, „Panenka“, okolo 2100 př. n. l., malované dřevo, výška 17 cm, naleziště v Egyptě neznámé, uloženo: Egyptské muzeum v Berlíně (inv.-č. 10176). (Kresba: Břetislav Vachala.)

Fig. 4. *Paddle Doll*, about 2100 BC, painted wood, h. 17 cm. Place of finding in Egypt unknown. Ägyptisches Museum, Berlin (Inv.-Nr. 10176). (Drawing: Břetislav Vachala.)

trpaslíky, zvířata a různé fantastické bytosti a představujících ikonografické motivy běžně se vyskytující ve staroegyptském výtvarném a sochařském umění.

Zvláštní skupinu tvoří jako součást pohřební výbavy hliněné plastiky stojících steatopygických žen se zvednutými pažemi,

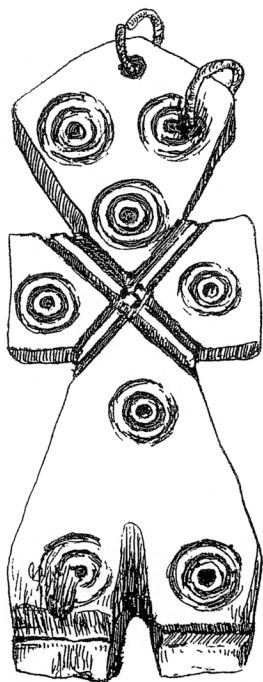

Obr. 5. Anonym, „Společnice zemřelého“, okolo 1800 př. n. l., modrá fajáns, výška 13,3 cm, naleziště: oblast Théb, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum v Berlíně (inv. č. 9583). (Kresba: Břetislav Vachala.)

Fig. 5. *Female Companion of the Dead*, about 1800 BC, blue faience, h. 13,3 cm, Thebes. Ägyptisches Museum, Berlin (Inv.-Nr. 9583). (Drawing: Břetislav Vachala.)

opět se zvýrazněnými ženskými pohlavními znaky a „ptačí“ hlavou („Vogelkopfmenschen“: Grimm – Schoske 2000, 29; obr. 3; foto: Needler 1984, pl. 62). Původně byly označovány jako tanečnice (Wildung 1981, 13, 19), ženské idoly (Seidlmeyer 1997, 19), případně ptačí nebo i kraví bohyně (Wilkinson 2003, 15). Osobně se však přikláním k názoru, že nejspíše šlo o plačky vyjadřující typické gesto nářku v den pohřbu (Malek 2003, 18).

Rozmanité drobné plastiky nahých žen se v Egyptě objevují i po celé historické období, a to třeba i na Elefantíně (Kopp 2005, 82–90) nebo ve vzdálené pouštní oáze Dáchle kolem roku 1600 př. n. l. (Marchand – Soukiasian 2010, 261–262, photo 500–01 na s. 332). V 11. dynastii (cca 2137–1994 př. n. l.) se součástí pohřební výbavy zvláště v oblasti Théb staly ploché malované dřevěné „panenky“ s parukami a zdůrazněnými genitáliemi (obr. 4; foto: Seipel 1989, 113), které jistě musí být spojovány s ženskou plodností a myšlenkou zno-

Obr. 6. Anonym, „Koptský idol plodnosti ve stylizované podobě kříže“, 10.–11. století n. l., dřevo, výška 8,4 cm, naleziště v Egyptě neznámé, uloženo: Muzeum Ashmolean v Oxfordu. (Kresba: C. Leonard Wooley, 1907.)

Fig. 6. A Stylized Cruciform Coptic Fertility Idol, 10th – 11th century, wood, h. 8,4 cm. Place of finding in Egypt unknown. The Ashmolean Museum, Oxford. (Drawing: C. Leonard Wooley, 1907.)

vuzrození a regenerace na onom světě (Manniche 2001, 518; Manniche 2006, 103–104, Fig. 1; Graves-Brown 2010, 60–61, 113–119). Totéž se týká pozdějších figurek „souložnic“ nebo „konkubín“ (Desroches Noblecourt 1953), které se zhotovovaly z pálené hlíny, vápence, dřeva (i ebenového), slonoviny či fajánsu s modrou glazurou (a právě modrá byla barva vody a božstev plodnosti) a zachycovaly stojící ženu nebo i ženu ležící na lůžku (a třeba i kojící dítě). Erotický aspekt byl ještě zdůrazněn naznačením tetování (Bourriau 1988, 126; Poon – Quickenden 2006, 124, Fig. 1) nahého těla, navíc zdobeného šperky (obr. 5; foto: Seipel 1989, 113; Bourriau 1988, 124). Tyto figurky měly být magicky oživeny v hrobce, měly podporovat mužovu plodivou sílu, zajišťovat mu trvalou ženskou společnost a vést ho k věčnému znovuzrození.

Další početnou skupinu představují plastiky žen, míněné jako votivní dary pro Hathoru (Pinch 1993, 197–234), oblíbenou „Zlatou“ bohyni lásky, plodnosti, mateřství, hudby a tance. Celkem se dá rozeznat šest základních typů těchto plastik (včetně zmíněných „souložnic“; Pinch 1993, 198–209, pls. 46–51), které pocházejí z celého 2. tisíciletí př. n. l., přičemž byly nalezeny v Hathoriných chrámech a svatyních, domech i mužských a ženských hrobech v Egyptě a Núbii. Jelikož Hathor byla navíc patronkou východních pouštních krajů (Arabské pouště, Sinaje a Timny) a ochránkyní účastníků a účastnic expedic, které tam směřovaly, aby získaly potřebný galenit, tyrkys a měď, lze v jejich tamějších vzdálených sva-

tyních objevit právě takové votivní stojící terakotové sošky nahých žen (popřípadě s kojencem v náručí), někdy navíc zdobené amulety a fajánsovými perlami a zavínuté do pruhu lněné látky (Castel – Gout – Soukiassian 1985, 18–21; Castel 2007, 51–54). V jednom případě měla plastika ženy přes kolena navlečen železný pečetní prsten (Egyptské muzeum v Berlíně, č. 24135: Morenz 1958) jako mocný symbol ochrany, dobře známý z Říkadel pro matku a dítě (Berlínský papyrus č. 3027: Erman 1901, 40–45; Yamazaki 2003, 42–46). Účelem těchto plastik byla vždy prosba dotyčné ženy o plodnost, narození zdravého potomka a o blaho jí samotné a jejího dítěte (Gnirs 2009, 138–139). Jednoznačně to potvrzuje i nápis na takové plastice ženy držící dítě (Egyptské muzeum v Berlíně, č. 14517: Schott 1930, 23, Taf. X,10) z doby okolo 2000 př. n. l.: „Kéž je umožněno tvé dceři Seh porodit!“

V duchu dávné tradice se objevují malé stojící figurky nahých žen ještě v 7.–10. století n. l., tedy v době, kdy země na Nilu už byla ovládnuta Araby (od roku 640). Zdá se, že časově nejbližšími předchůdci těchto figurek byly terakotové ženské plastiky představující v Třetím přechodném období (Jarmužek – Rzepka 2010, 68), ptolemaiovském (Ivanov 2006, 22–24) a římském Egyptě votivní idoly plodnosti (Wooley 1907, 220; Török 1993, 60). Figurky, které pocházejí především z oblasti Alexandrie (Kóm ed-Dikka), Staré Káhiry (Fustát), Antinopole (Šéch Abáda), Asjútu a Théb, používali egyptští křesťané – Kopti (a ovšem i muslimové), kteří převzali bez nějaké větší změny jak „pohanskou“ představu, tak také příslušnou ikonografii.

Jen mírně vyklenuté úzké figurky jsou zhotoveny z kostí větších savců, což byl vhodný materiál pro drobná řezbářská díla (Bourguet 1991). Figurky jsou velmi stylizované, přičemž nejvíce zdůrazňují ženský klín. Většinou hranatý obličej s obočím, kulatýma, mandlovitýma nebo trojúhelníkovitýma očima, úzkým nosem, ústy a ušima, a dále krk, prsa, břicho se záhyby, ruce, klín a nohy jsou vyznačeny pouze schematickou modelací a hrubými zářezy, popřípadě i černým malováním. Zbytky vosku a vlny na hlavách prokazují, že některé figurky měly paruku, jiné zase byly oděny. Kromě celých postav však existují i jednotlivé hlavičky, které se připevňovaly ke kousku látky, jenž potom představoval tělo.

Jako první popsal tyto figurky (uložené v Egyptském muzeu v Káhiře) byzantolog Josef Strzygowski (1904, 201), který je jednoznačně považoval za dětské panenky. Jeho názor však záhy zpochybnil archeolog Leonard Wooley (1907, 219–220), jenž v nich spatřoval amulety plodnosti a rozpoznal i jejich následnou přeměnu do stylizované podoby kříže (obr. 6; kresba: Wooley 1907, pl. II/10) – oblíbeného koptského motivu dekoračního umění. Jeho výklad potom přijal byzantolog Oskar Wulff (1909, 131), který je označil za figurální amulety plodnosti (i když ještě v závorce uvedl „popřípadě panenky“) a datoval je vesměs do 7.–8. století.

Váhání o smyslu těchto figurek nicméně ještě přetrvávalo, když je někteří egyptologové považovali (a dosud považují) za panenky (Brunner-Traut – Brunner 1981, 324; Brunner-Traut 1982, 145; Fluck 2004, 9–12, 100–108; Rodziewicz 2007, 26–27, 81–86; souborný výklad k dětským hračkám

ve starém Egyptě poskytla Eva Brunner-Traut 1984) nebo za panenky s otazníkem (Doetsch-Amberger 1987, 120: navíc ještě poznamenává, že je nejasné, zda jde o dětskou hračku, idol nebo amulet; Dureuil 2004, 98: zároveň uvažuje, že může jít o předmět určený pro nějaký magický rituál), zatímco jiní je označovali neutrálně jako ženské figurky (Buschhausen – Horak – Harrauer 1995, 291: už jim ale přisuzují význam idolu plodnosti a citují Töröka 1993; Falck 2004, 200–201; Thiel 2004, 161: ještě dodává, že mohlo jít o lidový amulet plodnosti). Správný a jednoznačný výklad figurek jako koptských idolů plodnosti podal Török (1993, 59–60) a Wiese (2001, 226–227). Tyto idoly jistě hrály důležitou úlohu v každodenních magických praktikách prostých lidí, přičemž jejich účelem bylo zajistit dotyčné ženě plodnost a chránit ji od početí až po úspěšný porod. Soudě podle způsobu provedení je vyřezávali více či méně zruční řemeslníci, kteří znali jejich běžnou podobu a účel.

Dva názorné příklady koptských idolů ženské plodnosti se také nacházejí v jedné soukromé sbírce v České republice.

Idol I (obr. 7)

Materiál: dlouhá kost velkého savce (kráva ?).

Rozměry: 7,6x2,4x1,2 cm.

Hmotnost: 27,1 g.

Místo nálezů: neznámé.

Popis: Velmi stylizovaná stojící nahá ženská postava je vyřezaná z podélně rozseknuté a na obou koncích příčně odříznuté dlouhé kosti, která má světle hnědou barvu. Zadní strana je plochá a hlazená. Přední strana je polokulatá, zdobená zářezy do tvaru postavy a pečlivě vyhlazená. Na čtvercové hlavě jsou ostrými hlubokými zářezy vyznačeny trojúhelníkové oči, obočí a ústa. Rovný nos je plasticky zvýrazněný, stejně jako zúžený krk. Tělo od ramen až po nohy je obdélníkové. Hrud je na něm vyznačena dvěma silnými zářezy, které se sbíhají směrem nahoru, a boky jsou tvarovány pomocí bočních zářezů, zatímco pas vymezují dvě vodorovné rýhy. Dvě dvojice šikmých zářezů se sbíhají do klína. Nohy jsou vyznačeny až ve spodní části jedním svislým a dvěma vodorovnými zářezy.

Datování: 9.–10. století.

Literatura: Vachala 2007, 464.

Idol II (obr. 8)

Materiál: dlouhá kost většího savce (prase?).

Rozměry: 5,5x2x1 cm.

Hmotnost: 10,1 g.

Místo nálezů: neznámé.

Popis: Stylizovaná stojící nahá ženská postava je vyřezaná z podélně rozseknuté dlouhé kosti světle žluté barvy. Na vyhlazené zadní straně je patrná dutina kosti. Přední strana je

>

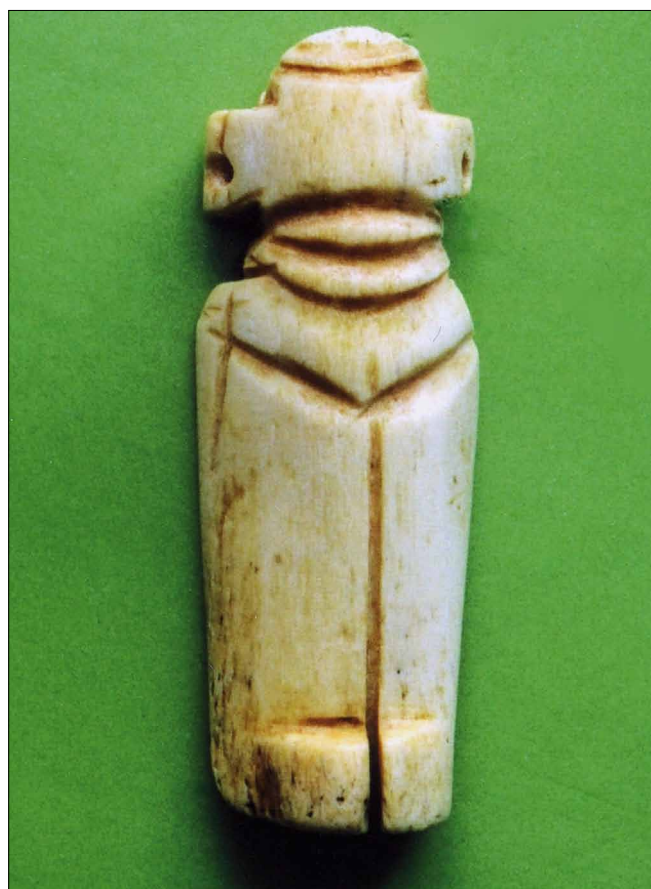
Obr. 8. Anonym, „Koptský idol plodnosti“, 8.–9. století, kostěná řezba, výška 5,5 cm, naleziště v Egyptě neznámé, uloženo: soukromá sbírka v České republice. (Foto: Milan Zemina.)

Fig. 8. *Coptic Fertility Idol*, 8th–9th century, bone carving, h. 5.5 cm. Place of finding in Egypt unknown. Private collection in the Czech Republic. (Photo: Milan Zemina.)

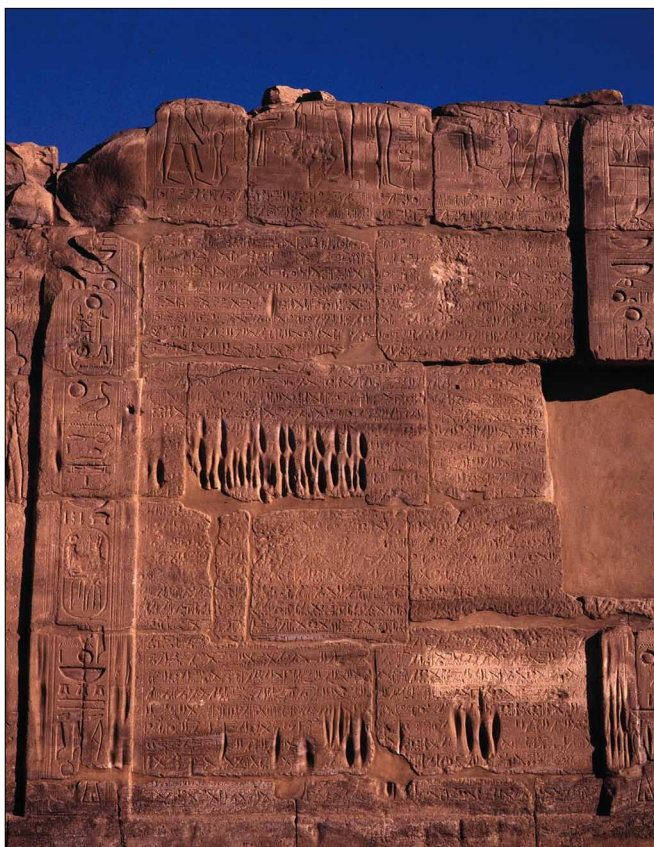

Obr. 7. Anonym, „Koptský idol plodnosti“, 9.–10. století, kostěná řezba, výška 7,6 cm, naleziště v Egyptě neznámé, uloženo: soukromá sbírka v České republice. (Foto: Milan Zemina.)

Fig. 7. *Coptic Fertility Idol*, 9th–10th century, bone carving, h. 7.6 cm. Place of finding in Egypt unknown. Private collection in the Czech Republic. (Photo: Milan Zemina.)

Obr. 9. Hluboké svislé rýhy způsobené domorodými ženami vážně poškodily slavnou mírovou smlouvu Ramesse II. (cca 1264 př. n. l.) v Amonově chrámu v Karnaku. (Foto: Břetislav Vachala.)

Fig. 9. Deep vertical grooves made by the native women seriously damaged the famous peace treaty of Ramses II (c. 1264 BC) in the temple of Amun at Karnak. (Photo: Břetislav Vachala.)

polokulatá, zdobená zářezy do tvaru postavy a vyhlazená. Hlava se sice nedochovala, ale podle existující analogie (Thiel 2004, 162: III.5.10) můžeme předpokládat vyšší obdélníkovou hlavu s vyrytými mandlovitými očima, zornicemi a obočím, plasticky provedeným rovným nosem a úzkými rty se zdůrazněným horním a dolním rtem. Patrně jsou dva zářezy označující krk a vystupující ramena s vyhloubenými mělkými otvory po stranách, do nichž byly původně zasazeny tenké dřevěné ruce (podobně jako: Wiese 2001, 227: 157a). Tři příčné rýhy vyznačují břicho a úzký pas. Z širokých boků směřují do klína dva šikmé zářezy. Krátkým svislým mělkým zářezem je vyznačeno ženské pohlaví. Nohy od sebe po celé délce odděluje svislý zářez, přičemž jejich spodní část vystupuje díky vodorovnému seříznutí.

Datování: 8.–9. století.

Literatura: žádná.

Charakteristické koptské idoly plodnosti, které pocházejí z pozdní byzantské až rané fátimovské doby, měly především pomoci splnit ženám přání mít děti. Ženy je tak jistě měly neustále ve své blízkosti, čemuž odpovídají i nálezové okolnosti (pokud jsou známé), když tyto figurky byly většinou objeveny

ve zbytcích obytných domů na sídlištích. Nalezeny byly rovněž v ženských nebo dětských hrobech jako součást skromné pohřební výbavy. Lze se domnívat, že ženské idoly plodnosti potom také chránily narozené děti, které si s nimi mohly přirozeně hrát jako s panenkami, a v případě úmrtí jim byly dány do hrobu.

Je dostatečně známo, že touhu žen po dětech v egyptském středověku i novověku měly naplnit rozmanité rituály praktikované muslimkami i křesťankami zvláště na venkově (Blackman 1927, 97–108). Běžně se při nich používaly napodobeniny staroegyptských amuletů představujících různá božstva a posvátná zvířata a důležitou úlohu v nich sehrávaly i samotné starověké stavby (chrámy a hrobky). V souvislosti s líčením úmyslného ničení staroegyptských stavebních památek si jednoho rozšířeného zvyku (obr. 9) povšiml začátkem 30. let minulého století také zakladatel české egyptologie František Lexa (1932, 36): „Pozornosti žádného návštěvníka neujdou četné 2–6 cm široké a 1–2 dm dlouhé rýhy, z nichž některé jsou jen mělké, jiné dosti hluboké, a kterými jsou poblíže země někde obrazy a nápisy úplně zničeny. Je to dílo mahomedánských neplodných Egyptanek, které věří, že tato práce bývá odměňována toužebně žádaným potomstvem.“ Toto je ovšem jiné téma, které by si ale rovněž zasloužilo zvláštní pozornosti a zpracování.

LITERATURA

- Blackman, Winifred Susan (1927): *The Fellahin of Upper Egypt. Their Religious, Social and Industrial Life To-day with Special Reference to Survivals from Ancient Times*. London: George Harrap & Company.
- Bourguet, Pierre du (1991): Bone and ivory carving, Coptic. In: Atiya, Aziz S., ed., *The Coptic Encyclopedia, II*. New York: Macmillan Publishing Company, s. 405–407.
- Brunner-Traut, Emma (1982): *Die Kopten. Leben und Lehre der frühen Christen in Ägypten*. Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Brunner-Traut, Emma (1984): Spielzeug. In: Helck, Wolfgang – Otto, Eberhard, eds., *Lexikon der Ägyptologie, V*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, s. 1152–1156.
- Brunner-Traut, Emma – Brunner, Hellmut (1981): *Die Ägyptische Sammlung der Universität Tübingen. Textband*. Mainz am Rhein: Phillip von Zabern.
- Brunton, Guy – Caton-Thompson, Gertrude (1928): *The Badarian Civilisation and Predynastic Remains near Badari*. London: Quaritch.
- Bourriau, Janine (1988): *Pharaohs and Mortals. Egyptian Art in the Middle Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buschhausen, Helmut – Horak, Ulrike – Harrauer, Hermann (1995): *Ler Lebenskreis der Kopten. Dokumente, Textilien, Funde, Ausgrabungen*. Wien: Hollinek in Kommission.
- Castel, Georges (2007): Gebel el-Zeit. In: Cherpion, Nadine, ed., *25 ans de découvertes archéologiques sur les chantiers de IFAO*. Le Caire: IFAO, s. 51–57.
- Castel, Georges – Gout, Jean-François – Soukiassian, Georges (1985): Gebel Zeit: Pharaonische Bergwerke an den Ufern des Roten Meeres. In: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*, 16 (3), 15–28.
- Ciałowicz, Krzysztof M. (2007): *Ivory and Gold. Beginnings of the Egyptian Art*. Second edition. Poznań: Poznań Prehistoric Society.
- Desroches Noblecourt, Christiane (1953): „Concubines du mort“ et mères de famille au Moyen Empire. In: *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 53, 7–47.
- Doetsch-Amberger, Ellen (1987): *Ägyptische Sammlung, I*. Köln: J. P. Bachem Verlag.

- Dureuil, Jean-François (2004): L'Égypte copte (IVe–VIIIe siècles). In: Caubet, Annie – Gaborit-Chopin, Daniele, *Ivoires. De l'Orient aux Temps modernes*. Paris: Réunion des Musées Nationaux, 93–98.
- Erman, Adolf (1901): *Zaubersprüche für Mutter und Kind aus dem Papyrus 3027 des Berliner Museums*. Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften.
- Falck, Martin von (2004): Denkmäler spätantiker bis islamischer Zeit. In: Falck, Martin von – Fluck, Cäcilia, *Ägyptische Sammlung des Gustav-Lübcke-Museums Hamm*. Bönen: Kettler, 195–207.
- Fluck, Cäcilia (2004): Puppen – Tiere – Bälle. Kinderspielzeug aus dem Spätantiken bis frühislamzeitlichen Ägypten; Puppen. In: Froshauer, Harald – Harrauer, Hermann, eds., *Spiel am Nil. Unterhaltung im Alten Ägypten*. Wien: Phoibos Verlag, 1–21; 98–108.
- Gnirs, Andrea M. (2009): Nilpferdstosszähne und Schlangestäbe. Zu den magischen Geräten des so genannten Ramesseumsfunde. In: Kessler, Dieter et al., eds., *Texte – Theben – Tonfragmente. Festschrift für Günter Burkhard*. Wiesbaden: Harrassowitz, 128–156.
- Graves-Brown, Carolyn (2010): *Dancing For Hathor. Women in Ancient Egypt*. London – New York: Continuum.
- Grimm, Alfred – Schoske, Sylvia (2000): *Am Beginn der Zeit – Ägypten in der Vor- und Frühgeschichte*. München: Staatliches Museum Ägyptischer Kunst.
- Ivanov, Sergei (2006): Anthropomorphic figurines found at Kom Tuman (Memphis). In: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír, eds., *Abusir and Saqqara in the Year 2005. Proceedings of the Conference Held in Prague (June 27–July 5, 2005)*. Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, 18–27.
- Jarmužek, Lukasz – Rzepka, Sławomir (2010): Pottery figurine from Tell el-Retaba. In: *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, sešit 224, 65–70.
- Kopp, Peter (2005): Zu den Kleinfunden: Weibliche Figurinen. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 61, 82–90.
- Lesure, Richard G. (2007): Modes of Explanation for Prehistoric Imagery: Juggling Universalist, Historicist, and Contextualist Approaches in the Study of Early Figurines. In: Renfrew, Colin – Morley, Iain, eds., *Image and Imagination. A Global Prehistory of Figurative Representation*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 31–45.
- Lesure, Richard G. (2011): *Interpreting Ancient Figurines. Context, Comparison, and Prehistoric Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lexa, František (1932): Karnak. In: *Salon*, 11 (4), 15–17, 36.
- Malek, Jaromir (2003): *Egypt: 4000 Years of Art*. London: Phaidon Press.
- Manniche, Lise (2001): Fertility. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, I. Oxford: Oxford University Press, 516–519.
- Manniche, Lise (2006): In the Womb. In: *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology*, 17, 97–112.
- Marchand, Sylvie – Soukiasian, Georges (2010): *Un habitat de la XIIIe dynastie – 2e Période Intermédiaire à Ayn Asil*. Le Caire: IFAO.
- Morenz, Siegfried (1958): Eine Wöchnerin mit Siegelring. In: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 83, 138–141.
- Needler, Winifred (1984): *Predynastic and Archaic Egypt in The Brooklyn Museum*. Brooklyn (New York): The Brooklyn Museum.
- Pinch, Geraldine (1993): *Votive Offerings to Hathor*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- Poon, Kelvin W. C. – Quickenden, Terry I. (2006): A Review of Tattooing in Ancient Egypt. In: *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology*, 17, 123–136.
- Rodziewicz, Elzbieta (2007): *Bone and Ivory Carvings from Alexandria. French Excavations 1992–2004*. Le Caire: IFAO.
- Seidlmeyer, Stephan (1997): Ägyptens Weg zur Hochkultur. In: Schulz, Regine – Seidel, Matthias, eds., *Ägypten. Die Welt der Pharaonen*. Köln: Könnemann, 8–23.
- Seipel, Wilfried (1989): *Ägypten. Götter, Gräber und die Kunst – 4000 Jahre Jenseitsglaube*, I. Linz: ÖÖ. Landesmuseum.
- Schott, Siegfried (1930): Die Bitte um ein Kind auf einer Grabfigur des frühen Mittleren Reiches. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, 16, 23.
- Solovyova, Natalia F. (2005): *Chalcolithic Anthropomorphic Figurines from Ilgynly-depe, Southern Turkmenistan: Classification, Analysis and Catalogue*. Oxford: Archaeopress.
- Spencer, A. J. (1993): *Early Egypt. The Rise of Civilisation in the Nile Valley*. London: British Museum Press.
- Strzygovski, Josef (1904): *Koptische Kunst. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, XII, Nos 7001–7394 et 8742–9200*. Vienne: Imprimerie Adolf Holzhausen.
- Thiel, Andreas (2004): Elfenbein- und Knochenschnitzereien. In: Heide, Birgit – Thiel, Andreas, Sammler – Pilger – Wegbereiter. *Die Sammlung des Prinzen Johann Georg von Sachsen*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 159–164.
- Török, Laszlo (1993): *Coptic Antiquities I: Stone Sculptures; Bronze Objects; Ceramic Coffin Lids and Vessels; Terracotta Statuettes; Bone, Wood, and Glass Artefacts*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Vachala, Břetislav (2007): Starověký Egypt. In: Malina, Jaroslav a kolektiv, *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti*, I. Brno: CERM, NAUMA, 421–467.
- Wiese, André (2001): *Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, die Ägyptische Abteilung*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Wildung, Dietrich (1981): *Ägypten vor den Pyramiden. Münchner Ausgrabungen in Ägypten*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Wilkinson, Richard H. (2003): *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Wooley, C. Leonard (1907): Coptic Bone Figures. In: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 37, 218–220.
- Wulff, Oskar (1909): *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. I: Altchristliche Bildwerke*. Berlin: Königliche Museen zu Berlin.
- Yamazaki, Naoko (2003): *Zaubersprüche für Mutter und Kind. Papyrus Berlin 3027*. Berlin: Achet Verlag.

AUTOR

Vachala, Břetislav (27. 7. 1952, Jaroměř), český egyptolog, profesor egyptologie v Českém egyptologickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, v němž působí od roku 1975 dosud (s přestávkou v letech 1993–1997, kdy zastával post velvyslance České republiky v Egyptě a Súdánu). Zaměřuje se na egyptskou filologii, literaturu, dějiny a archeologii, které též přednáší na Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Publikuje epigrafické a ikonografické prameny ze 3. tisíciletí př. n. l., objevené při českých archeologických výzkumech v Abúsíru, jichž se účastní od roku 1979. Zpracovává staroegyptské památky z českých muzeí a sbírek. Věnuje se překládání a vydávání staroegyptských literárních děl. Je autorem monografií, vědeckých studií v zahraničních egyptologických periodikách, encyklopedických hesel, učebních textů, populárních článků a recenzí. Poslední vydané knihy: *Staroegyptská kniha mrtvých* (Praha: Dokořán, 2009), *Staří Egyptané* (2. vydání, Praha: Libri, 2010), *Lékařství starých Egyptanů I: staroegyptská chirurgie, péče o ženu a dítě* (společně s Eugenem Strouhalem a Hanou Vymazalovou, Praha: Academia, 2010).

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@gmail.com; bretislav.vachala@ff.cuni.cz.